

A MŰVELŐDÉSPOLITIKUS EÖTVÖS

Halálának századik évfordulóján a neveléstudomány és közoktatás munkásai tisztelettel és megbecsüléssel emlékeznek EÖTVÖSre. Ez a megbecsülés és tiszteletadás nem csupán az évfordulóhoz kapcsolódó kötelező vagy illendő alkalmi megemlékezés. Nem is arról van szó, hogy most az évforduló kapcsán kellene felfedezni vagy kifejtetni tanításának, életművének fő vonásait. EÖTVÖST, a régebbi haladó, különösen pedig az újabb marxista szemléletű neveléstörténet méltón, nagyságának megfelelően elhelyezte és értékelte, bár munkásságának számos részlete még feltáratlan, s egész életművének részletes összefoglaló értékelése is várat magára.

EÖTVÖST mint közoktatáspolitikust és alkotásait mindig számon tartotta az utókor. Alkotásaihoz, életművéhez való viszony mindig választóvonal is volt. A hazai neveléstudománynak az a vonala, amelynek képviselői a közoktatás demokratikus fejlesztését igényelték (KÁRMÁN Mór, IMRE Sándor, NAGY László, KEMÉNY Gábor stb.), mindig ébren tartotta EÖTVÖS demokratikus—liberális szellemét, támaszkodott életművének pozitívumaira. A konzervatív pedagógia mindinkább távolabb került az eötvösi hagyománytól és gondolkodástól, mert a liberalizmus is használhatatlan volt annak a kornak, amely az uniformizációt, a nacionalizmust tette meg politikája alapjának. A felszabadulás utáni marxista neveléstörténet bizonyította, hogy EÖTVÖS és életműve ellentmondásosságával együtt szerves része haladó pedagógiai hagyományainknak, s nem egy részlete tanulságos mai feladataink és teendőink szempontjából is.

EÖTVÖS aulikus nagybirtokos családból származott, de elsősorban nem a család formálja szellemi arculatát. Már fiatal korában megismerkedik Európa haladó gondolkodóival és mozgalmaival. Olvasmányai ROUSSEAUTÓL az utópista szocialista FOURIERIG terjednek, s a francia forradalom hatására életreszólóan eljegyzi magát azokkal az eszmékkel és gondolatokkal, amelyek ebben a korban uralkodók; a felvilágosodással és liberalizmussal. A harmincas években tett külföldi utazása alatt megismerkedik a svájci, a német, a németalföldi, a francia és az angol viszonyokkal. Az utazás során szerzett ismeretek és tapasztalatok megerősítik korábbi elképzeléseit, gondolkodásmódját. Így származása ellenére új utakat keresve a kor követelményeihez, szelleméhez alkalmazkodva nő a hazai polgári átalakulás egyik ideológusává, a reformkori nagy politikus nemzedék egyik vezető alakjává, KOSSUTH, SZÉCHENYI, WESSELENYI harcostársává a polgári fejlődésért vívott harcban.

Irodalmi, elméleti és gyakorlati politikai tevékenységében a humanizmus, a demokratizmus, a liberalizmus eszméi vezetik. Elvbarátaival, a centralistákkal együtt a kor szétágazó áramlatait közös mederbe fogják, s a politikai átalakítást segítő konkrét teendők nyelvére fordítják. A centralisták, s főként EÖTVÖS

dolgozta ki az elmélet terén azt, amire a polgári átalakulásnak szüksége volt; méghozzá európai látókörrrel és tájékozottsággal. EÖTVÖS KOSSUTH oldalán vitatkozik SZÉCHENYI-vel, de később ez utóbbihoz hasonlóan meghátrál. Ez a meghátrálás természetesen következik abból, hogy ugyan a centralisták látták legtisztábban a polgári átalakulás problémáit, de a megvalósítás forradalmi útja távol állt tőlük. Ez magyarázza, hogy EÖTVÖS mint az első magyar felelős kormány kultuszminisztere, a népoktatási törvény előterjesztője, a forradalmi események hatására elhagyja az országot. Mint a polgári átalakulás feltétlen híve s ennek az átalakulásnak egyik elméleti kidolgozója és előkészítője, nem tudta elfogadni, hogy az átalakulás robbanásszerűen, forradalmi úton megy végbe.

1848 szeptembere után EÖTVÖS válságba kerül, visszavonul a politikától. Ebben az időben írott műveiben megrendülten keres választ korának és saját magának új kérdéseire. Belső vívódásainak, tanulmányainak eredménye a kor uralkodó eszméiről írott nagy államböleleleti műve, amelyben revízió alá veszi a reformkor eszméit; saját korábbi ideáljait. S e revízió eredményeként bizonyos mértékig el is távolodik azoktól. A kor uralkodó eszméit — szabadság, egyenlőség, nemzetiség — szembeállítja egymással. Úgy látja, hogy ezek csak egymás rovására érvényesülhetnek. Ezzel nemcsak saját gondolati válságát fogalmazza meg, de kifejezésre juttatja a liberalizmus politikai törését, a liberalizmus demokratikus tartalmának csökkenését is. Amikor az egyenlőség eszméről leválasztott szabadság mellett foglal állást, akkor ebben a tudatosan osztályhatárok közé szorított, a forradalmi mozgalmakkal már szemben álló liberalizmus fejeződik ki.

Ez a válasz megszabja EÖTVÖS egész további tevékenységét, életének alakulását. A nép érdekeit a liberalizmusnál következetesebben támogató baloldalhoz nem tud csatlakozni. A baloldallal polemizál, s közben nagy felkészültséggel védelmezi — az új rendet — a kiegyezést, amelynek létrehozásán ő is fáradozott, sőt részt vesz kiépítésében, s e közben egyre világosabban látja, hogy az uralkodó rétegek liberalizmusa messze áll az övétől. Ez a kereső, igényes, becsületes politikus és ember egyre inkább magára marad. De magányosan és megtörtén is hisz az emberiség fejlődésében, s e fejlődés törvényét „a polgárosodásban lassú előhaladásban” véli felfedezni. Bár egyre kevésbé érzi jól magát a mindennapi politikában, egyre nehezebben viseli el ügyeskedésben és taktikázásban otthonosan mozgó praktikista gondolkozású politikus kortársait, s eszményeinek megvalósítására csak a távoli jövőben lát lehetőséget, a haladásban feltétlenül és töretlenül hisz. A haladás azonban politikai kérdésből egyre inkább kulturális kérdéssé válik nála, egyre inkább úgy látja, hogy a kor eszméi a művelődés útján valósíthatók meg. A haladáshoz mint az emberiség örök törvényéhez való töretlen ragaszkodás érleli a művelődéspolitikus EÖTVÖST.

A haladásról vallott felfogásából következően az a nézete, hogy az emberiség haladása attól függ, hogy az emberek között milyen mértékben terjedt el a műveltség. Már korábbi műveiben a reformkor más nagy alakjaihoz hasonlóan a nép sorsának javítását, a haza jövőjének felvirágzását a műveltség elterjesztésétől várta. 1841-ben a KOSSUTH—SZÉCHENYI vitában is azt hangsúlyozta, hogy a politikai fejlettség nem előfeltétele a nevelésügy átalakításának. A pedagógiai reformok a politikai változástól függetlenül is időszerűek.

EÖTVÖSnek ebben a vitában képviselt álláspontja elfogadható, hiszen abban a korban a közoktatásügyi reform a megoldásra érett gazdasági és politikai kérdések rendezését segítette, a polgári átalakulást támogatta volna. Igaza van akkor is, amikor a műveltségtől, a neveléstől azt várja, hogy a tömegeket felkészítse a jogok gyakorlására.

Már ebben a vitában is ott bujkál azonban a műveltség szerepének túlértékelése, ami akkor válik világossá, amikor a politikai változásokat érzékelő EÖTVÖS egyedül a művelődéstől várja a népek a politikai jogok gyakorlására alkalmassá tételét. Amikor a művelődési demokráciát a politikai demokrácia előfeltételének tekinti. Amikor nála a művelődési egyenlőség nemcsak *egyik tartozéka*, hanem *az egyedüli biztosítóka* a politikai egyenlőségnek. EÖTVÖS, aki az osztálykülönbségeket műveltségi különbségekből származtatja, a művelődési egyenlőség megvalósításától az osztályellentétek kiküszöbölését reméli. A művelődés kiterjesztésével akarja megoldani a társadalom átalakulását. A művelődés jelentőségének ez a kiterjesztése és túlértékelése egyben a társadalmi harc, a társadalmi forradalom tagadása, a politikai aktivitás feladása, felcserélése egy művelődéspolitikai koncepcióval. Ennek a művelődéspolitikai koncepciónak történelmi idealizmusa nyilvánvaló, minthogy az is világos és történelmileg bizonyított, hogy a sorrend hibás, mert csak a társadalmi forradalom, a politikai viszonyok gyökeres átalakítása volt képes megteremteni a feltételeket a művelődési demokráciához.

Ez a történelmi idealizusból fakadó szemléleti hiba azonban EÖTVÖS esetében egy demokratikus és haladó gondolat, *a népnevelés és az egész közoktatás polgári szempontú átalakításához vezetett*, ami a maga idejében történelmi jelentőségű.

EÖTVÖS közoktatáspolitikai tevékenységével lerakta egy polgári jellegű közoktatási rendszer alapjait. Ez a közoktatási rendszer a feudális maradványokkal terhelt kiegyezés utáni magyar társadalom számára hamarosan soknak bizonyult, s így az eötvösi hagyaték azokat a demokratikus erőket támogatta, amelyek a nép műveltségi színvonalának emeléséért küzdöttek. EÖTVÖS életműve így vált a haladó pedagógusok harcának szerves részévé, a közoktatás demokratikus átalakítását követelő tervezetekben továbbélővé, felhasználhatóvá, gyümölcsöztethetővé.

A reformkori nagy politikus nemzedék szinte minden tagjának gondolatrendszerében igen jelentős helyet kapott a művelődés kérdése, de EÖTVÖS volt az, akinél *ez rendszerré formálódott*, aki politikai eszményeit a művelődés útján akarta megvalósítani. Ném tekinthető véletlennek, hogy 1848-ban és 1867-ben is ő lett a vallás- és közoktatásügyi miniszter. Személyi, emberi adottságai, a nyílt összeütközést és harcot kerülni igyekvő természete mellett ebben bizonyára jelentős szerepet játszott, hogy ő mindenekelőtt kulturális tekintetben akarta átnevelni a nemzetet. Életének célja a haladás előmozdítása, és ennek útja a művelődés. Szerteágazó tevékenysége ezt szolgálta. Ő volt az a politikus, aki a közoktatást nem tekintette mellékes részkérdésnek, s megértette, hogy a polgári átalakulás megköveteli a művelődési viszonyok gyökeres javítását. Európai tájékozottsága és tapasztalata alapján felismerte, hogy az állam felvirágzásának, a haladásnak nem az a feltétele, hogy művelt kiváltságosok kormányozzák, hanem hogy a tömegek is kellő műveltséggel rendelkezzenek. A nép kiművelésének fontosságáról szólva mondja: „bármennyire tisztelem a magasabb tudományokat, bármennyire meg vagyok győződve arról, hogy magasabb népművelés nem lehet olyan országban, hol tudomány nem létezik, most is ezt mondom: fő és első teendő a népnevelés; mert teljes meggyőződésem, hogy a magasabb tudomány kifejlődése csak ott lehetséges, hol ezen magasabb tudomány egy művelt népnek talaján nyugszik.”

Így érthető, hogy mint miniszter mindkét alkalommal a népoktatás reformjával kezdte meg tevékenységét. Ebből azonban helytelen lenne arra következtetni, hogy az iskolarendszer magasabb fokozatait elhanyagolta volna. Második minisz-

tersége idején kidolgozta az Entwurf alapján kialakult, sok vonatkozásban merevvé vált középiskola sokoldalú reformját. Ismeretes az is, hogy az egyetemi képzés reformja is nagy gondot jelentett számára. Az iskolatípusok *reformjánál* mindig az iskolarendszer egészét látta maga előtt, s az iskolarendszer egész épületét kívánja felépíteni.

A közoktatás polgári rendszerének megteremtése szempontjából alapvető kérdés, hogy kié legyen az iskola, hogy az államnak mi legyen a szerepe és joga a nevelésben. Válaszát Eötvös elméletileg és gyakorlatilag is indokolja. Írásából, beszédeiből, különösen pedig 1868-as népiskolai törvényjavaslatából kitűnik, hogy a közös iskola gondolatával változatlanul rokonszenvez, de már nem szögezte le olyan egyértelmű világossággal, mint 1848-ban, hogy a közös iskola híve. Azt vallotta, hogy az államot kötelességei alapján három jog illeti meg. Joga van kimondani a *tankötelezettséget*, joga van adó útján előteremteni a költségeket és joga van a művelődés egészére felügyelni, a művelődésügyet ellenőrizni.

A nevelés kötelessége állami feladat, mert azok, akiknek ez természetes joguk — a szülők — nem tudják megoldani. De nem tudják egyedül megoldani azok sem, akik ezt eddig magukra vállalták — az egyházak.

Az egyházaknak a népoktatás területén szerzett múltbeli érdemeit megállapítva kijelenti, hogy az egyház „egymaga a népoktatás feladatainak eleget nem tehet”, hogy a népoktatás általánossá tételében nem nélkülözhető az állam tevékenysége. Véleménye szerint amint az egyházaknak kötelessége arról gondoskodni, hogy a gyermekek jó keresztények legyenek, éppúgy kötelessége az államnak, hogy azokat jó állampolgárrá nevelje. Ebből következik szerinte, „hogy hol a szülék vagy az egyház a gyermekek oktatásáról nem gondoskodik, az állam vállalja magára ezen köteleiséget”. Az államot — mint mondja — „sem ezen jogától, sem ezen kötelességétől felmenteni nem lehet”. Így foglalja össze álláspontját: „Az állam fenntartja magának azon jogot, hogy az állam polgárait gyermekeik oktatására kötelezze; ennek következtében az állam elismeri azon kötelességét, hogy intézetekről gondoskodik, melyek által az állam polgárainak ezen kötelesség teljesítése lehetővé tetessék; ellenben valamint az állam nem vállalja magára azon köteleiséget, hogy a népnevelésről kizárólag s egyedül ő maga gondoskodik, úgy azon jogot sem követeli, hogy a népnevelés terén, minden másokat kizárva, monopóliumot gyakoroljon, mi az én meggyőződésem szerint egy alkotmányos államnak elveivel össze nem fér.”

Eötvös következetesen vallotta, hogy a népnevelés területén egymagában sem az állam, sem az egyház nem felelhet meg feladatának, ezért mint később saját maga megállapította, a népiskolai törvény olyan elveken nyugszik, amelyek alapján „a két rendszer hiányai egyaránt kiküszöbölhetők”.

Ezeknek az elveknek alapján Eötvös, illetve a népiskolai törvény *elismeri a meglevő felekezeti iskolákat*, sőt az egyházaknak teljes szabadságot biztosít újabb népiskolák állítására.

Községi iskolák állítását csak ott rendeli el, ahol a felekezetek népoktatási feladatuknak nem tesznek eleget, illetve nincsenek a törvény előírásának megfelelő iskolák. Eötvösnek az egyházakkal szembeni való engedékeny magatartását nem vallásos meggyőződése magyarázza, hanem sokkal inkább az, hogy a kiegyezés megerősítéséhez politikai segítséget várt tőlük. Ezenkívül azt is el akarta érni, hogy az egyház ne váljon a világi iskolák ellenségévé. Ez magyarázza, hogy a baloldaltól jelentkező kritikával szemben egyenesen megvédi az egyházat és kijelenti: . . . „nézetem szerint igazságtalan gyanúsítás volna feltennünk, hogy

a hitfelekezetek oly törvény ellen föl fognak lépni, mely közös iskolák felállítását csak ott rendeli, hol a felekezetek tanintézeteket nem állíthatnak". Eötvös mind-ezek alapján azt remélte, hogy az egyházak támogatni fogják, „el fognak követni mindent, hogy a népnevelés a lehető legsikeresebben haladjon”!

A felekezeti iskolák államosítását *gyakorlati—politikai* megoldások alapján sem helyesli. A reális helyzetet figyelembe véve úgy látja, hogy a törvény gyakorlati végrehajtása szempontjából fontos, hogy azt a lakosság minél szélesebb köre támogassa. „Ha azt akarjuk, hogy a népoktatási törvény jó eredményhez vezessen — mondja főrendiházi beszédében —, szükséges, hogy iránta ne ébresz-szünk ellenszenvet; mivel pedig tagadhatatlan, hogy nemcsak az egyház ragasz-kodik azon befolyáshoz, melyet eddig a népoktatásra gyakorolt, hanem hazánk polgárainak nagy része is a létező felekezeti iskolákban megnyugvását találja, az, ha a törvény a felekezeti iskolákat el nem ismeri, a törvény ellen szükségképp reakciót idézne elő.”

A meglévő felekezeti iskolák államosítását azért sem helyeselte, mert a köz-ponti hatalom túltengését — az önkormányzatok szerepéről alkotott felfogásából következően — károsnak tartotta. Mint állambölcseleti munkájában, az „Ural-kodó eszmék”-ben kifejtette, az állam nem vállalhatja magára a népről való kizárólagos gondoskodást, „mivel a monopolizált állami közoktatás szemben áll a szabadság eszméjével”. 1870-ben az országgyűlés elé terjesztett jelentésében ismét megfogalmazza, „hogy az állam maga, bármilyen erélyes kezekben legyen hatalma, s bármily tökéletes kormányi gépezettel kezeltessék az, a nevelés terén soha nem felelhet meg feladatának”.

Az állam gazdasági helyzetének reális megítélése alapján azért sem követeli az alsófokú oktatás államivá tételét, mert az állam nem rendelkezett a közoktatás céljaira fordítható nagyobb összegekkel s az összetételében erősen feudális jel-legű parlamenttől nem is volt várható ilyen összeg megszavazása. A népoktatás terheit Eötvös és törvényjavaslata „communális tehernek tekinti”, s felhatal-mazza a községeket, hogy népiskolai adóul egyenes adójuk 5%-át vessék ki, illetve „feljogosítja” a lakosokat, hogy adójukat tetszésük szerint a községi vagy felekezeti iskolájuknak fizessék.

Az állam befolyását EÖTVÖS közvetett úton kívánta érvényesíteni a közoktatás területén. Az állam feladata a *tankötelezettség kimondása s végrehajtásának ellen-örzése*. Állami népiskolák állítására csak kis részben gondolt, s azokat olyan mintaintézményeknek szánta, amelyek nemes versenyre ösztönzik a többi iskola-fenntartókat. Az államnak elsősorban ellenőrző szerepet szánt. Ezért rögzíti a törvény az állam főfelügyeleti jogát a felekezeti iskolák felett. Az állam ellenőrző, példamutató és ösztönző szerepéből következően fordít nagy gondot az 1868-as népiskolai törvény a tanítói fizetések megállapítására, a tanítók képzésére. Ezért tesz erőfeszítéseket EÖTVÖS az állami tanítóképzők hálózatának kiépíté-sére, a jó tankönyvek és más iskolai segédeszközök elkészítésére, kiadására.

A népoktatás általa kívánt fellendítésében és megszervezésében EÖTVÖS a községeknek szánta a legfontosabb szerepet. Ez következett az önkormányzatok rendszeréről vallott nézeteiből, s ezt támasztotta alá az előrehaladás feltételeinek reális értékelése. Beszédeiben, cikkeiben visszatérően hangsúlyozta, hogy a népnevelés nagy feladatát csak maga a nép oldhatja meg, hogy a népoktatás csak abban az esetben fog a kívánt módon fejlődni, ha a lakosok többsége fel-ismeri ennek fontosságát, s aktívan támogatja a kormányt.

Ezért már 1867. július 3-án felhívást bocsátott ki a „népnevelési egyletek” megszervezésére. Az egyletek tevékenysége elé nagy reményekkel tekintett.

A megyékhez küldött *alapszabálytervezetében* céljukat abban látja, hogy „tanácsadással, buzdítással, erkölcsi befolyással és anyagi segítyezéssel” mozdítsák elő a népoktatás fejlődését. Az egyletek állításánál is kerülni kíván minden súrlódási lehetőséget az egyházakkal, ezért felállításuknál a világi hatóságokkal együtt a felekezeteket is biztosította jogkörük csorbíthatatlanságáról. Az egyletek feladatának a népoktatás iránti érdeklődés felkeltését, a szülők meggyőzését, az iskolák gyarapítását és tökéletesítését, anyagi segítyezését, a tanítók anyagi támogatását és éves statisztikai kimutatások elkészítését tartja. EÖTVÖSnek ezt a kezdeményezését a klerikális reakció meghiúsította, mivel „mellékúton való támadást” látott benne. Az egész országban mintegy 20—25 egylet jött csupán létre, s azok is rövid életűek voltak. Ez a kudarc készítette arra, hogy a népiskolai törvényben az egyletek helyett tanfelügyelők, községi iskolaszékek elnöklete alatt működő tankerületi iskolatanácsok szervezését javasolja, és külön fejezetben részletesen meghatározza a népiskolai hatóságok feladatát, hatáskörét.

A törvényjavaslatban is előtérbe állította a községeknek az iskolák felügyelete területén jelentkező kötelességeit, de az államnak tartotta fenn a főfelügyeleti jogot.

Mint főrendiházi beszédében mondotta, a centralizált adminisztráció mellőzésére törekedett, s a törvény „... a népiskola igazgatását közvetlenül a commune-re bízta, minden községben iskolaszéket állítván föl, melyekben a község képviselői a lelkészrel és az iskolamesterrel együttvéve az iskola igazgatását első fokon közvetlenül vezetik”.

EÖTVÖSnek a községek szerepéről alkotott felfogása az önkormányzatról vallott nézeteiből következett. Az európai forradalmak hatására korábbi elképzelésétől, a központosított államtól visszariadt. Erős államok fennállását ugyan változtatlanul szükségesnek véli, de elengedhetetlennek tartja, hogy ezt megfelelő önkormányzati rendszer ellensúlyozza. Az önkormányzati rendszerben olyan „csatornarendszert” lát, „amelyben a demokrácia fenyegető árja eloszlik”, amely egyedüli biztosíték „a forradalom ellen”.

A központosítás és az önkormányzat egyensúlyának biztosítására egész rendszert dolgozott ki. Az állammal szemben a községi önkormányzat, a községi önkormányzatokkal szemben az egyesületek, valamint a szabad egyházak állnak. Ennek az elméletnek alapján kardoskodott oly szívósan az önkormányzatok általa elképzelt szerepének elfogadtatásáért a közoktatás területén. Ennek alapján szögezte le a képviselőházi vita során a radikális baloldalt képviselő SCHWARCZ Gyulával szemben, hogy a községek többsége meg tud felelni a törvényben előírt követelményeknek.

A községekre a népiskolai törvény végrehajtásának pénzügyi biztosítása szempontjából is számított EÖTVÖS. A törvény realizálásához szükséges összegeket elsősorban a községek költségvetéséből kívánta biztosítani. Feltételezése szerint így a költségek kisebbek lesznek, s kisebb hányadukat kell a pénzügyekkel foglalkozó apparátusra fordítani. A törvény végrehajtása során állami költségvetésből származó összeg igénybevételére csak részben gondolt. Az állam csak segítséget tud nyújtani a községnek, ha az „kimutatja, hogy szükséges népoktatási tanintézeteinek e törvény szerinti felállítására és fenntartására a kellő anyagi erőt nem képes előállítani, illető hatósága útján segítyért az államhoz folyamodik. A közoktatási miniszter a folyamodó községet az állam költségvetésében e célra megszavazott összegből segítyezi”. Ennek megfelelően a népiskolai törvényjavaslat pénzügyi kérdésekkel foglalkozó cikkelyeket nem is tartalmazott. A képviselőház csak a minisztérium szokásos évi költségvetésének tárgyalása alkalmával foglalkozott a népiskolai oktatás pénzügyi kérdéseivel.

Az állam ellenőrző szerepének megfelelően a törvény a tankerületek összes községi népiskoláinak felügyeletét a miniszter által kinevezett tanfelügyelőkre és a vezetésük alatt működő iskolai tanácsokra bízta. A tanfelügyelő köteles ellátni az egyházi iskolák feletti felügyeletet is. Ő ellenőrzi a tankerület területén levő népiskolákat, ellenőrzi a törvények pontos végrehajtását és „a községi és állami tanodák a közoktatási miniszter utasítása szerint intézkedik, annak tanügyi rendeleteit, a tanügyi kerület területén levő községi, magán és társulati iskolákban végrehajtja, s a kormánynak mind azokról, mind a felekezeti iskolákról évenként részletes jelentést nyújt be”. A törvény az egyházi iskolák felett az államnak csupán *főfelügyeleti* jogot biztosított, ami egyáltalán nem csökkentette az egyházi tanügyi szervek és hatóságok közvetlen felügyeleti jogát. Így tehát gyakorlatilag az egyházi népiskolák *kettős felügyelet* alá kerültek.

EÖTVÖS az oktatás tartalmával is a haladást, a polgári átalakulást kívánta szolgálni. Szerinte a nevelést az élet viszonyaihoz, szükségleteihez kell igazítani, a nép által jól felhasználható ismereteket kell tanítani. A hasznosság szem előtt tartása elősegíti, hogy a lakosság felismerje a művelődés jelentőségét, s így a népnevelés a társadalmi érdeklődés középpontjába kerülhet.

A népiskolai törvény pontosan meghatározta azokat a tárgyakat, amelyeket oktatni kell minden iskolában. A hittanon, az íráson, olvasáson, számoláson kívül oktatni kell a természettan és természettan elemeit, „figyelemmel az életmódra és vidékre, melyhez a gyermekek nagyobb részének szülői tartoznak”, és gyakorlati útmutatásokat kell adni a mezőgazdaság, s különösen a kertészet köréből. Az elemi népiskola oktatási anyagának meghatározásánál EÖTVÖS a polgári fejlődés igényei alapján a társadalmi jólét, „a nemzet felvirágzása”, szempontjából nem tartja elégségesnek azt az oktatást, „mely bár általános, de csak az olvasásra, írásra és egy kis számtanra szorítkozik”. Sőt az a véleménye, hogy a tankötelezettség végrehajtását, a népiskolák számának növekedését akadályozó tényezők „nagy részben eltűnnek, mihelyt az oktatás körét az íráson és olvasáson túl népünk életmódjához mért hasznos ismeretek tanítására terjesztjük”. Az elemi iskolai oktatás gyakorlativá tételéről azt reméli, hogy segít legyőzni a közoktatással szemben megnyilatkozó közönyösségét is. Mindezekből kiindulva a tanító és tanítónőképző tárgyai között is szerepelnek a természettudományok, illetve a gazdasági, háztartási gyakorlati ismeretek. A törvény előírja, hogy minden képző rendelkezzen legalább két holdnyi kerttel, „hogy a növendékek a földművelésben, a gyümölcs és szőlőtermelésben gyakorlati oktatást nyerjenek”. Eötvös nevelési szempontból is hangsúlyozza a munka értékét, bírálja a nemesi és főnemesi rétegeket, mert életüket hasznos foglalkozás nélkül töltik. A munkátlan életmódot a boldogtalanság egyik okának mondja s regényeiben, leveleiben is hangsúlyozza, hogy a nevelésnek az a feladata, hogy a gyermeket felkészítse a dologra, tevékeny életmódra, jövő hivatásának elvégzésére, mert „a nevelés nem lehet az élettől különvált valami, s csak akkor felelhet meg céljának, ha a gyermeket azon körrel, amelyben élni fog, érintkezésbe hozza”.

Eötvös, mint a fentiek mutatják, a modern polgári társadalom érdekében, a jövő formálásán dolgozott. Maga is látta, hogy tevékenységének értékét igazán csak majd az utókor fogja becsülni. „Én egyfel vigasztalom magamat, hogy évek múlva szerény iskolamesterek észre fogják venni működésem nyomait, észre fogják venni, hogy az ő érdekükben, a jövő érdekében dolgoztam én is.” Mi ezt a jövőt formáló EÖTVÖST magunkénak tartjuk és becsüljük.